

**ՍՈՍՍՏԻԿ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐՈՎ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ***

DOI: 10.54503/2738-277X.2024.1(21)-40

Խաչատրյան Լալիկ

բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ,

Լեզվաբանական հետազոտությունների

լաբորատորիայի ղեկավար. lingualal51@mail.ru

Միրումյան Մարգոշ

մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,

Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ,

մայրենիի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի

ամբիոնի դոցենտ. mirumyan1951@mail.ru

Բանալի բառեր. սոմատիզմ, վերլուծական, համադրական, տիպաբանություն, նախդիր, բայահիմք, շարադասություն:

Նախաբան

Լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում որոշակի բառիմաստով և քերականական արժեքով բնորոշվող լեզվական միավորները լեզվի տարժամանակյա կտրվածքում կարող են ենթարկվել իմաստակառուցվածքային տարաբնույթ փոփոխությունների, որոնց հետևանքով փոխվում են նաև նրանց բառական ու քերականական իմաստները, իսկ որոշ միավորներ էլ կարող են վերաի-

* Ներկայացվել է 11.05.2024, գրախոսվել՝ 26.05.2024:

մաստավորվել: Այդ կարգի փոփոխություններն ունեն որոշակի լեզվական-տրամաբանական հիմքեր, որոնց մեջ կարևորվում է փոխակերպման գործոնը:

Փոխակերպման գործընթացի ուսումնասիրությունը բացահայտում է սերման որոշակի կաղապարներ, որոնք վերացարկված մտածողության տարբեր աստիճանների դրսևորումներ են: Սերման կաղապարներ են համարվում միջուկային նախադասություններն ու բառակապակցությունները, որոնցից սերում են բաղադրյալ բառերի կաղապարները՝ որպես արդյունք նախադասություն-բառակապակցություն փոխակերպական գործընթացի¹: Փոխակերպման գծային պլանում բառակապակցությունները բնութագրվում են երկակի դերով. նախ՝ որպես միջուկային նախադասությունների փոխակերպման հետևանք, երկրորդ՝ որպես սերող կաղապարներ՝ բաղադրյալ բառերի ձևավորման համատեքստում²: Բառակազմական մակարդակում կատարված փոփոխությունների համատեքստում որոշակի դեր ունի հինհայերենյան վերլուծական բարդությունների փոխակերպումը համադրական կառուցատիպերի:

Վերլուծական կապակցություններից անցում համադրական բարդությունների

Փոխակերպման յուրահատուկ գործընթաց են ապրել որոշ բայական կապակցություններ կամ բայակապակցություններ, որոնց «բաղադրամասերը ժամանակի ընթացքում միաձուլվում են

¹ Գ. Զահուկյան, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Ե., 1973, էջ 565:

² Սույն հոդվածում բաղադրյալ բառեր հասկացության շրջանակում քննելու ենք միայն համադրական բարդությունների առաջացումը վերլուծականությունից համադրականության անցման ուղիով:

և դառնում իբրև ամբողջական՝ բաղադրյալ բայեր, օրինակ՝ *գործածել* (հին՝ ի գործ ածել), *ակնարկել* (հին՝ ակն «աչք» և արկանել «ձգել, գցել, նետել»), *ունկնդրել* (հին՝ ունկն «ականջ» և դնել «դնել»), *ակնածել* (հին՝ ակն ածել), *քարկոծել* (հին՝ «քարով կոծել՝ ծեծել»), *մտածել* (հին՝ զմտաւ ածել») և այլն»³:

Ինչպես ցույց են տալիս վկայված օրինակները, որոշ բայական բառային ժամանակի ընթացքում վերլուծականությունից անցել են համադրականության: Հայ քերականագիտության մեջ վերլուծական կամ հարադրական բայերը որոշակիորեն տարբերակվում են համադրական կամ ձույլ բարդություններից: Թեև համադրական բարդության մի տեսակը՝ կցականը, և հարադրությունը համարվում են անիսկական բարդություն, սակայն որոշ հատկանիշներով կցական բարդություններն ավելի մոտենում են իսկական բարդություններին, որ ամենից առաջ արտահայտվում է նորանց ձևային դրսևորումներում: Իմաստային տեսանկյունից կցական բարդությունները չունեն իսկականների սերտությունը, ուստի և հեշտությամբ կարող են տրոհվել ըստ հիմնական բաղադրիչների՝ անկախ բառական շեշտով. այդ պատճառով էլ սրանք դասվում են անիսկական բարդությունների շարքը⁴:

Կցական բարդությունները բոլոր բարդությունների նման ունեն մեկ բառային արտահայտություն, մյուս կողմից՝ մյուս բարդություններից տարբերվում են նրանով, որ «այդ մեկ բառն ստացվում է բառերից կազմված կապակցություններից»⁵:

³ Ա. Մուրվալյան, *Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն*, Ե., 1959, էջ 94:

⁴ Ա. Սրբահամյան, *Բայը ժամանակակից հայերենում*, գիրք Ա, Ե., 1962, էջ 163:

⁵ Գ. Զահուկյան, Էդ. Աղայան և ուրիշներ, *Հայոց լեզու*, I մաս, Ա պրակ, Ե., 1980, էջ 429-443:

Ինչպես նշում է Ա.Աբրահամյանը, հարադրական բարդությունների նկատմամբ համադրական բառույթներն իրենց կազմության առանձնահատկություններով ավելի բարձր աստիճանի վրա են կանգնած. նրանց մեջ բայական իմաստի վերացարկումն ու քերականական ընդհանրացումը ավելի են աչքի ընկնում⁶:

Մ.Աբեղյանը հարադրական բայերից կցական բարդությունների առաջացման կապակցությամբ նկատում է, որ երբ հարադրական բայերի բներից նոր բառեր են կազմվում, վերջիններիս մեջ հարադիրն ու իր բայի բունը միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, որովհետև բարդության երկրորդ անդամը չի գործածվում այն ձևով ու նշանակությամբ, որ ունի բարդության մեջ: Նա վկայում է հետևյալ օրինակները՝ *հանձն առնուլ* (գրաբար՝յանձն առնուլ), բայց՝ *հանձնառու, վրեժ խնդրել*, բայց՝ *վրեժխնդիր, վրեժ առնել* (գրաբար՝ վրեժ առնուլ) *վրիժառու* և այլն⁷:

Էդ. Աղայանը, անդրադառնալով կցական բարդությունների բնորոշ գծերին, այն տեսակետն է հայտնում, որ դրանք ստացվում են ոչ թե բաղադրական հիմքերի, այլ զանազան կարգի բառակապակցությունների անդամների միավորումով, ըստ որում՝ կազմության (անդամների միավորման) եղանակն է կցումը (ազյուտինացիան)⁸: Հարադրություններից առաջացած բարդությունների կրցական տեսակի որոշելու համար Էդ. Աղայանն առաջարկում է բարդության բաղադրիչների անջատման հետընթաց քայլը, այսինքն՝ եթե հնարավոր է բարդությունից «ստանալ» հարադրություն, ապա բարդությունը կցական է, իսկ եթե բարդությունները չենք կարող վերածել կապակցության (հարադրությունների կամ լրա-

⁶ Ա.Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 158:

⁷ Մ.Աբեղյան, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Ե., 1965, էջ 174:

⁸ Էդ. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 274:

ցական բառակապակցությունների, հատվածական բարդությունների և այլն), դրանք այլևս չեն կարող դիտվել կցական բարդություններ, ինչպես՝ *հանձնարար, հուշարար, ակնկալել, օրենսդիր, կիրառել* և այլն⁹:

Չխորանալով երևույթի տարատեսակ դրսևորումների նկարագրության մեջ՝ փորձենք ցույց տալ հին հայերենի վերլուծական կառույցների անցումը համադրական բարդությունների՝ երևույթը քննարկելով ինչպես գրաբարի գոյավիճակում, այնպես էլ գրաբարադրի հայերեն տարժամանակյա դիտվածքում: Քննության նյութ ենք դարձնելու այն անվանաբայական հարադրությունները, որոնց արտահայտության պլանում առկա են *սոմատիկ բաղադրիչներ*:

Սոմատիզմները մարմնի մասերի (անդամների) նյութական կամ վերացական անվանումներ են, որոնք զգալի տեսակարար կշիռ ունեն ազատ և կայուն կապակցությունների արտահայտության պլանում որպես կառույցի բաղադրիչներ՝ հանդես գալով ուղիղ և փոխաբերական իմաստներով¹⁰: Հին հայերենում, որպես բայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչներ, հանդես են գալիս *ակն, արիւն, ձեռն, ունկն, ծունր, միտք*¹¹, *դէմք* և այլ

⁹ Նույն տեղում: Այդ նույն միտքը նույն օրինակներով վկայում է նաև Հ. Պետրոսյանը (**Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան**, Ե., 1987, էջ 139-140): Նկատենք սակայն, որ այդ նույն օրինակները Մ. Աբեղյանը վկայում է որպես գրաբարյան հարադրություններից առաջացած *կցական բարդություններ*. հարցն այդ բառերն արժևորելու տարժամանակյա հայեցակետն է: Այդ բառերը հին հայերենում (գուցե նաև՝ նախագրային շրջանում) արդեն հարադրություններից առաջացած կցական բարդություններ են, ուստի կարող է թյուրըմբռնում առաջանալ, եթե գրաբարյան բարդությունները գնահատում ենք արդի հայերենի բարդություններին ներկայացվող չափանիշներով:

¹⁰ **Стариченко В. Д., Большой лингвистический словарь**, Ростов-на-Дону, 2008, էջ 601-602.

¹¹ *Ծունր* և *միտք* բառերը պայմանականորեն ենք զետեղում սոմատիզմների շարքում:

բառեր: Մենք նկատի ունենք հենց այդ սոմատիզմները, քանի որ նրանցով ձևավորված բայական հարադրություններն են բաղադրիչների ձուլման ճանապարհով վերածվել կցական բարդությունների: Ընդ որում՝ վերլուծականությունից կցականության անցումը կարելի է դիտարկել ինչպես գրաբարի մակարդակում (համաժամանակյա հայեցակետ), այնպես էլ գրաբար-արդի հայերեն կտրրվածքում (տարժամանակյա հայեցակետ):

Ձևակազմական և իմաստափոխական այդ գործընթացները կատարվել են որոշակի եղանակներով. գործընթացների ժամանակ տեղի են ունենում հետևյալ փոփոխությունները, ինչպես՝ նախդիրների անկում, բայահիմքի փոփոխություն, բայածանցի անկում, շարադասական դիրքի փոփոխություն, շեշտի դիրքի փոփոխություն, ինչպես նաև տարբեր գործոնների համակցում և այլն:

Դիտարկենք այդ եղանակներն առանձին-առանձին:

Ա) Նախդիրների անկում- ժամանակի ընթացքում բառակապակցության արտահայտության պլանում նախդիրները կորցնում են գործառական դերը և դուրս են գալիս նրա կառուցվածքից, ինչպես *ի մտի դնել- մտադիր, մտադրվել, ի գործ ածել -գործածել, ի թոթափել ական կամ յական թոթափել-ակնթարթ* և այլն:

Երևույթը դիտարկենք լեզվական փաստերի շրջանակում:

Ի դիմի հարկանիլ սոմատիզմով հարադրությունը հին հայերենում նշանակում է «մեկին դեմ կանգնել, հակառակ լինել, հաղթահարել», հմմտ. Այր ամպարիշտ՝ յանդգնութեամբ *հարկանի ի դիմի*, իսկ ուղիղի ինքնին իմանայ զճանապարհս իւր (Առակ, ԻԱ, 29): Եւ զիա՞րդ կարիցեք *ի դիմի հարկանել* միում ումեք յաշխարհակալաց ծառայից տեառն իմոյ (Եսայի, ԼԶ, 9): Որում *ի դիմի հա-րեալ* վանէ (Խոր., 46):

Նախդրի անկման հետևանքով արդի հայերենում ունենք *դիմահար* համադրական կազմությունը՝ «դեմ առ դեմ բախվող, դեմքին՝ դիմացը խփող՝ հարվածող»: Հմմտ. Նա իրեն նետեց լռած հրանոթի հետևը և դիմահար կրակով սկսեց ոչնչացնել իր վրա եկող գերմանական տանկերը (ԿԱ, ԺՀԼԲԲ):

Գրաբարում *ի թօթափել ական* կամ *յական թօթափել* նշանակում է «մի ակնթարթում, ժամանակի փոքր՝ աննշան հատվածում», ինչպես՝ Զհարկ քնոյ յոտանաւոր տքնութեան *ի թօթափել ական* վճարէր (Կոր., 38): *Յական թաւթափել....* աշխարհն Ադուանից մարգարէագէտք.... լինէին (Կոր., 70): Նախդրի անկման եղանակով հարադրության բաղադրիչները հանդես են գալիս միաձուլ՝ համադրական կազմությամբ՝ *ակնթարթ*: Նշանակում է «աչքը մի անգամ թարթելու տևողությունը», հմմտ. Գյուղը դատարկվեց մի ակնթարթում (ՀԹ, 2, 397):

Բ) Բայահիմքի փոփոխություն- Եթե հարադրության բայական բաղադրիչն անկանոն բայ է, ապա համադրական բարդության պլանում հանդես է գալիս նրա երկրորդ հիմքը՝ որպես բառակազմական բաղադրիչ, ինչպես՝ *ակն ունիմ – ակնկալել, ըմպել զարին – արյունարբու, ձեռն տալ – ձեռնտու*:

Գրաբարում *ակն ունիմ* հարադրությունը նշանակում է «հույս ունենալ, մի բանի հույսով սպասել»: Հմմտ. Միանգամայն և *ակն ունէր* դիւթութեամբ վիկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայն (Խոր., 50): Նմին *ակն ունիմք* (Եղ., 87): Գրաբարում գործավում է նրա համադրական կազմությունը՝ *ակնունիմ* «աչքերն ուղղել հույսին. բարու կամ չարի, ակնկալությամբ սպասել». Դու մի՛ *ակնունիցիս* ողջանդա՛մ բարեմիտ ապրել (Բ Մակ., 7, 19):

Գրաբարում կազմվել է *ակնկալել* համադրական բարդությունը՝ *ունիմ* բայի երկրորդ հիմքի բառակազմական արժեքով՝ *կալ*: Հմմտ. *Ակնկալեսցի* իբրև զանձրև բարբառ իմ (Օր., ԼԲ, 2):

Գրաբարի *ակնկալել* համադրական բարդությունը փոխանցվել է արդի հայերենին բառական նույն իմաստներով, հմմտ. Եվ սրանցից ես *ակնկալում եմ* այդ շնորհը... Ունայն է հույսդ և իզուր ջանքդ (ԴԴ, ԺՀԼԲԲ):

Արիւն բաղադրիչով գրաբարում ունենք *ըմպել զարիւն* բայական հարադրությունը, որն ուղղակի իմաստով նշանակում է «արյուն խմել՝ ըմպել», հմմտ. Եւ ձեռն պարսկական ոչ վաստակէր զբազմախողխող երկաթն *արեամբ արբուցանել* (Խոր., 290): *Արբցեն զարիւն* նոցա իբրև զգինի (ՆՀԲ, 1, 764):

Գրաբարում հարադրության բայական բաղադրիչի երկրորդ հիմքի (արբ) միջոցով կազմվել է *արիւնարբու* (ածանցավոր) բառը՝ «արյունախում, արյունահեղ, փխբ. գազան» իմաստներով: Հմմտ. Իբրև զգազանս շաղղակերս և *արիւնարբուս* (Եղ., 165): Որոց զօրագլուխ էր *արիւնարբու* և այսակիրն Մահմատ (ՂԷ., 19): Արդի հայերենում *արյունարբու* բառը գործածվում է գրաբարյան իմաստներով՝ «արյունոտուշտ, արյունախում, գազանաբարո», ինչպես՝ Կուրծք տվեցին գորքերին *արյունարբու* արքայի (ԵԶ, ԺՀԼԲԲ):

Ձեռն տալ հարադրությունը գրաբարում նշանակում է «օգնել, սատարել»: Հմմտ. *Ձեռն տուր* մեզ, եւ դադարեսցէ գունդս մոլեկան ի կոտորածի քաղաքիս (Ա Մակ., ԺԱ, 50): Բայահիմքի փոփոխության հետևանքով (տու) ձևավորվել է *ձեռնտու* համադրական կազմությունը՝ «նպաստավոր, նպատակահարմար, շահավետ, փխբ. օգնող, նպաստող» իմաստներով: Հմմտ. *Ձեռնտու* գործարք՝ առաջարկ:

Գ) Բայածանցի անկում-Վերլուծական կապակցության փոխակերպման ժամանակ բայական բաղադրիչի՝ տևական կերպի -ան- ածանցը կարող է ընկնել, ինչպես՝ *ձեռն հասանել – ձեռնհաս, ձեռն արկանել – ձեռնարկել*:

Ձեռն բաղադրիչով գրաբարում հանդիպում են որոշակի հարադրություններ և համատիպ համադրական բարդություններ:

Ձեռն հասանել հարադրությունը նշանակում է «ձեռքը մի բանի հասնել», որից *ձեռնհաս* բարդությունը՝ «ձեռներեց, կարող, ունակ» իմաստներով, հմմտ.՝ Ունևորաց և *ձեռնհասից* ամենայն մարդիկ իցեն սիրելիք (ՆՀԲ, 2, 154): Իբրև այլ ոչ ինչ էր *ձեռնհաս*, փախստական անկաներ առ արքայն Քուշանաց (Եղ., 141):

Արդի հայերենում *ձեռնհաս* բարդությունը պահպանել է գրաբարյան իմաստը, հմմտ. *Ձեռնհաս* մարդկանց միջոց տան ժողովելու (ՀԹ, 6, 66):

Ձեռն արկանել (ի գործ) հարադրությունը գրաբարում նշանակում է «ձեռնարկել, սկսել», հմմտ. Այն ինչ լինէր նոցա զանաչառ զանողորմ *ձեռն* պատերազմի *ի գործ արկանել* (Բ Մակ., Ժ, 29): *Քանզի ձեռն արկանել* և ունել ոչ կարէր ... սկսաւ այնուիետև յառաջ կոչել զկրսերս յաւագաց (Եղ., 16):

Բայական այդ հարադրությունից գրաբարում ունենք հետևյալ համադրական բարդությունները՝ *ձեռնարկ*՝ «մի գործ ձեռնարկելը» և *ձեռնարկել*՝ «ձեռնամուխ՝ ձեռներեց լինել» իմաստներով¹². Հմմտ. Խորհուրդ կրկին, *ձեռնարկ* վերստին (Նար., ըստ ՆՀԲ): Ի պատերազմիլ ընդ նոսա *ձեռնարկեաց* (Ա Եզր., Ա, 27):

Արդի հայերենում *ձեռնարկ* համադրական բարդությունը ձեռք է բերել նոր իմաստավորում՝ «դասագիրք, ուսումնաօժանդակ

¹² Փոխաբերական իմաստով նշանակում է նաև «ստորագրություն, կնիք»:

նյութերի ժողովածու»։ հմմտ. Ժամանակակից բուհական համակարգին անհրաժեշտ են նոր ուսումնական *ձեռնարկներ*։

Ձեռնարկել կցական բարդությունն ընդլայնել է գրաբարյան իմաստները և ձեռք է բերել «մի բան՝ նոր գործ սկսել» նշանակությունը, ինչպես՝ Մի շարք ուսումնասիրությունների *ձեռնարկել*՝ երկիրը, ժողովուրդը, գրականությունը (ՀԹ, ԺՀԼԲԲ)։

Դ) Շարադասական դիրքի փոփոխություն- Վերլուծական կառույցների բաղադրիչների դիրքի փոփոխությամբ ձևավորվում է համադրական բարդություն, ինչպես՝ *դնեմ գձեռն -ձեռնադրել, հեղուլ գարին* - *արյունահեղ*։

Դնեմ գձեռն (ի վերայ ուրուք) հարադրությունը գրաբարում նշանակում է «օրինել, հոգևոր աստիճան տալ, մկրտել, ձեռնադրել»։ Հմմտ. Զերիցուրեան *ձեռն դնեմ ի վերայ քո* (Բուզ., 226)։

Այդ հարադրությունից գրաբարում առաջացել է *ձեռնադրեմ*՝ համադրական բարդությունը՝ պահպանելով հարադրության բառական նշանակությունը։ Հմմտ. *Ձեռնադրեցին* նոցա ըստ եկեղեցւոյ՝ երիցունս (Գործ., 14, 22)։

Արդի հայերենում *ձեռնադրել* համադրական բարդությունը գործածվում է գրաբարյան իմաստով ու բառական արժեքով, ինչպես՝ Եթե *չձեռնադրեք*, կթուրքանանք (ՀԹ, 6, 58)։

Հեղուլ գարին նշանակում է «սպանել, կոտորել», որ պայմանավորված է *արին* բառի փոխաբերական իմաստով՝ «սպանություն, կոտորած»։ Հմմտ. Որ *հեղուլ գարին* մարդոյ փոխանակ արեան նորա (Մնն., Թ, 6)։ *Հեղումն արեան* իւրեանց եղև ի պարծանս վերնոցն և ներքնոց (Եղ., 113)։ Մի լիցի պղծութիւն և գայթակդութիւն ի սրտի Տեառն իմոյ *հեղուլ գարին* արդար տաքապարտուց (Ա Թագ., ԻԵ, 31)։ Հարադրության բաղադրիչների (բայական բաղադրիչի բայահիմքի) ձուլման ճանապարհով գրաբարում առա-

ջացել է *արհինահեղ* բառը՝ «մարդասպան» իմաստով, հմմտ. Եւ խնդրեցից ի քէն զվրեժ շնացելոյ և *արհինահեղի* և եղից զքեզ յարինքո (Եզեկ., ԺԶ, 38): Արդի հայերենում, բառիմաստի ընդլայնման գործոնով պայմանավորված, *արյունահեղ* բառը ձեռք է բերել նաև «արյունալի, արյունոտ» հատկանշային իմաստներ, ինչպես՝ *Արյունահեղ* պատերազմ (Մամուլ):

Ե) Շեշտի փոփոխություն-վերլուծականությունից համադրական կառուցատիպի են անցնում այն կապակցությունները, որոնց անվանական բաղադրիչը գրկվում է բառային շեշտից, ինչպես՝ *ակն ածել* -*ակնածել*, *ծունր դնել* - *ծնրադրել*:

Դիտարկենք այդ սոմատիզմներով կազմված հարադրությունների գրաբարյան իմաստներն ու դրանցից մակաբերված բարդությունների իմաստագործառական արժեքներն ընդհանուր հայերենում:

Ակն սոմատիկ բաղադրիչով գրաբարում հանդիպում են այնպիսի հարադրություններ, որոնք արդի հայերենում վերածվել են կցական բարդությունների:

Ակն ածել «պատկառել, զգուշանալ. վախենալ», հմմտ. Սաւուդ ակն ածէր յերեսաց նորա (Ա Թագ., ԺԸ, 15): Թագաւորեցոյց զԱրշակ, *ակն ածելով* ի զօրացն Հայոց (Խոր., 277): Գրաբարում գործածվում է նաև համադրական կազմությունը՝ «խնամք՝ հոգ տանել» լրացուցիչ իմաստով. Տեսից զնա և ակնածեցից ի վերայ նորա (ՆՀԲ, 1, 24): Արդի հայերենում *ակնածել* համադրական բարդությունը հիմնականում պահպանել է գրաբարյան հարադրութան իմաստները՝ «պատկառել, ակնածանք տաճել, քաշվել», հմմտ. Ատոմը *ակնածեց* ակամա՝ տեսնելով իր առջև անձնվեր մարդկանց (ԴԴ, ԺՀԼԲԲ):

Ծունր բաղադրիչով գրաբարում ունենք *ծունր դնել* հարադրությունը՝ «ծնկի իջնել՝ աղոթելու, երկրպագելու», ինչպես՝ Եւ երիս ժամս յաւուր *դնէր ծունր*, և կայր յաղօթս (Դանի, 6, 10): *Եդ ծունր*, աղաղակեաց ի ձայն բարձր. Տէ՛ր, մի՛ համարիր դոցա զայս մեղս (Գործ., Է, 59):

Հարադրության բաղադրիչների ձուլման ճանապարհով արդի հայերենում ունենք *ծնրադրել* // *ծնրադնել* համադրական կազմությամբ բայական տարբերակները և *ծնրադիր* մակբայը: *Ծնրադրել* կցական բարդությունն արդի հայերենում բազմիմաստ բառ է և խոսքում հանդես է գալիս ուղղակի և փոխաբերական իմաստներով. 1. Աղոթքի՝ աղերսանքի համար ծունկի իջնել՝ գալ. «Ավե Մարիան» երկրպագող երաժշտասեր մի մուսուլման երգը լսելուց հետո ամենսին էլ կաթոլիկ եկեղեցում *ծնրադրելու* մղում չի ունենա (Մամուլ): 2. փխբ. Ծնկի իջնելով՝ ողջունել կամ հարգանք մատուցել. Այլասերիլ կոչեցեք զայն, եթե կը փափագիք, բայց չեք կրնար չի *ծնրադրել* անոր առջև (ԳԶ, ԺՀԼԲԲ): 3. փխբ. Պատել, փովել, տարածվել. *Ծնրադրել է* խավարը խոժոռ Աղոթարարի ջերմեռանդությամբ (ՊՄ, Դ, 209):

Ծնրադիր բարդությունն ունի հատկանշային արժեք և նշանակում է՝ 1. ծնկների վրա իջած, ծնկաչոք (մկբ.)- Բոլորը *ծնրադիր* համբուրում են այդ մի բուռ հողը (ԱԻ, ԺՀԼԲԲ): 2. փխբ. ծնկաչոք կատարվող՝ կատարված (ած.)- Մահ պետք է համասփռենք հոն, ուր մեր ստրուկի *ծնրադիր* պաղատանքները չի հասան (Ս, ԺՀԼԲԲ):

Ունկն սոմատիկ բաղադրիչով գրաբարում հանդիպում է *ունկն դնել* հարադրությունը՝ «ականջ դնել, լսել» իմաստներով: Հմմտ.՝ Լուարուք ձայնի իմում, կանայք Ղամեքայ, և *ունկն դիր* բանից իմոց (Ծնն., Դ, 23): Սառա *ունկն դնէր* առ դրան խորանին (Ծնն.,

ԺԸ, 10): Այդ հարադրությունից բաղադրիչների միաձուլման եղանակով գրաբարում ունենք *ունկնդիր* բարդությունը («լսող, հնագանդ, աշակերտ, ատենակալ») և *ունկնդիր լինել* («լսել, ունկնդրել, հնագանդ լինել, ուշադրություն դարձնել») հարադրությունը: Հմմտ. Ամենայն ազինք ի տան թագաւորին *ունկնդիր* են հրամանաց թագաւորին (Ա Մակ., Բ, 19): Քննեսցի *յունկնդրացն* յատենի (ՆՀԲ, 2, 551): Եւ *ունկնդիր եղն* Աբրամ ձայնի Սարայի (Ծնն., ԺԶ, 2): *Ունկնդիր լիցիս* պատուիրանաց նորա (Ելք, ԺԵ, 26):

Արդի հայերենին փոխանցվել են գրաբարյան *ունկնդիր*¹³ և *ունկնդրել* համադրական կազմությունները՝ ընդլայնելով բառական իմաստները: Հմմտ.՝ *Ունկնդիր*- 1. Մեկի խոսքերը՝ երգը՝ նվագը լսող. Այնինչ բնության զվարթ համերգի *Ունկնդիրն* անխոս, հավիտենական, Ժայռը մտախոհ՝ իր մոայլ մտքի հետևից ընկած՝ լսում է նրան (ՀԹ, 1, 51): 2. Բուհական համակարգի ուսանող՝ ազատ կարգավիճակով. Գեղեցիկ շարապուն կազմած՝ անցնում են զինվորական ակադեմիայի *ունկնդիր* սպաները (Մամուլ): 3. Հրապարակային դասախոսություն լսող. Զեկուցողի միալար ձայնից կախվում էին *ունկնդիրների* գլուխները (ԱԲ, ԺՀԼԲԲ):

Արդի հայերենում *ունկնդրել* համադրական կազմությունը պահպանել է գրաբարյան *ունկնդիր լինել* հարադրության բառական իմաստը, հմմտ. 1. Լսել, ականջ դնել. Եվ լուսինն, աստղերն, ամպեր խմբովին, *Ունկնդիր էին* նրա սուրբ երգին (ՀԹ, 1, 272):

Հին հայերենի *դէմք* անեզական գոյականի արմատի կրրկնությամբ և *առ* - նախդրով ունենք *դէմ առ դէմ* վերլուծական բարդությունը՝ «երես առ երես, դեմ հանդիման» իմաստներով: Հմմտ. *Դէմ առ դէմ* եկեալ պատերազմի (ՆՀԲ, 1, 611)

¹³ Արդի հայերենում *ունկնդիր* բառի իմաստային կառուցվածքից դուրս է եկել «ատենակալ» իմաստը. տեղի է ունեցել բառիմաստի նեղացում:

Բաղադրիչների շեշտի փոփոխության հետևանքով արդի հայերենում ունենք *դեմառդեմ* համադրական կազմությունը՝ նախնական բառի մաստներով, ինչպես՝ Վաղեմի ախոյանները հանկարծ իրար *դեմառդեմ* դուրս եկան (Մամուլ):

Է) Տարբեր գործոնների համակցում - վերլուծականությունից համադրականության անցման պատճառ կարող են դառնալ միաժամանակ տարբեր գործոններ, ինչպես՝

ա) *Նախորդի և բայածանցի կորուստ - յական արկանել - ակնարկել, յական տեսանել - ակննատես*:

Յական արկանել հարադրական բարդությունը գրաբարում նշանակում է «ուրիշի աչքի առաջ բերել»։ հմմտ.՝ Ջերեսս նոցա ինձ *յական մի՛ արկանեք* (Ա Մակ., Է, 3):

Նույն հարադրությունից արդի հայերենում ունենք *ակնարկել* համադրական կազմությունը հետևյալ իմաստներով. 1. «հարևանցիորեն ասել՝ հասկացնել»։ Շատ ծածուկ հավաքում էին այն գումարը, որի մասին գիշերվա կերուխումի ժամանակ *ակնարկել էր* քաղաքից եկած «մեծավորը» (ԱԲ, ԺՀԼԲԲ)։ 2. «հայացքով կամ աչքի շարժումով նշան անել՝ մի բան ցույց տալ»։ Մայրը կրկին *ակնարկեց* որդուն, որ լռե (Բ, ԺՀԼԲԲ)¹⁴:

Յական տեսանել - գրաբարում նշանակում է «աչքով տեսնել»։ օրինակ՝ Տարագիր առնե, *չտեսանե յական* (ՆՀԲ, 1, 24):

Այս հարադրությունից ընդհանուր հայերենում ունենք *ակննատես* բարդությունը։ Հմմտ.՝ Ահա ոչ ըստ կամաց արտօսրալիր ողբովք ճառագրենք զբազում հարուածս, յորում պատահեցաք և մեք իսկ *ակննատեսք* լինելով (Եղ., 5): Արդի հայերենում այն

¹⁴ Ընդհանրապես, արդի հայերենյան համադրական կազմությունների բոլոր նշանակությունների մատուցումը նոր բան չի ավելացնում նրանց կառուցվածքային պլանին. հետևաբար բազմիմաստ բառերի դեպքում կրավարարվենք երկու-երեք իմաստային կիրառություն արձանագրելով:

բազմիմաստ բարդությունն է, հմմտ. 1. «Որևէ դեպքի՝ իրողության ներկա գտնված անձ. վկա», օրինակ՝ Մի *ականատես* միշտ ավելալացնում է: - Սարքովի էր բոլորը, Առաքելը սատանի հունար ունի (ԱԲ, ԺՀԼԲԲ): 2. «Սոսկ դիտող». Այդ հոսանքը լարեց բազմությանը, որ *ականատեսի* դերից անցավ գործով մասնակցի դերին (ԴԴ, ԺՀԼԲԲ):

բ) Հոլովաձևի մթագնում և նախդրի անկում. *զմտաւ ածել-մտածել*: Զմտաւ ածել (ածել զմտաւ) հարադրությունը գրաբարում նշանակում է «մտորել, խորհել, մտքում դնել», ինչպես՝ Ո՞վ *ածիցէ զմտաւ* թէ զինչ կամիցի (Բմաստ., Թ, 13): Մինչդեռ նա զայս *ածէր զմտաւ* (ՆՀԲ, 2, 282):

Հարադրության բաղադրիչները, վերոնշյալ գործոններով պայմանավորած, միաձուլվել են, և վերլուծական բարդությունն արդի հայերենում ունի համադրական կառուցատիպ՝ տարբեր նըշանակություններով. 1. «Միտք անել, խորհել». Սենյակի մթնում խոր լռության մեջ այդ գիշեր երկար *մտածում էր* նա՝ Աչքերը հառած մութ առաստաղին (ԵԶ, ԺՀԼԲԲ): 2. «Որևէ հարցի շուրջ դատողություններ անել, կշռադատել». Երկու տարեց կին խելք խելքի տված *մտածում էին* գալիքի մասին (ԱԲ, ԺՀԼԲԲ) :

Ինչպես ցույց է տալիս լեզվական փաստերի տարժամանակյա քննությունը, հին հայերենի մի շարք վերլուծական բարդություններ (և ազատ կապակցություններ) արդի հայերենում հանդես են գալիս համադրական կառուցատիպերով. դա լեզվի միտումն է, որ բխում է լեզվի տնտեսման օրենքից:

Եզրակացություն

Ինչպես գրաբարում, այնպես էլ լեզվի տարժամանակյա կրտրվածքում դիտարկելի է վերլուծական կառույցների փոխակեր-

պումը համադրական բարդությունների: Քննության ոլորտ են ընդգրկվել միայն անվանաբայական հարադրությունները, որոնց արտահայտության պլանում առկա են *սոմատիկ բաղադրիչներ*: Հին հայերենում, որպես բայական հարադրությունների անվանական բաղադրիչներ, հանդես են գալիս *ակն, ձեռն, ունկն, արիւն, դեմ(ք)* և այլ սոմատիզմներ: Այդ կարգի փոփոխություններն ունեն որոշակի լեզվական- տրամաբանական հիմքեր, որոնց մեջ կարելի է փոխակերպման գործոնը: Փոխակերպումն ընթացել է հետևալ եղանակներով. փոխակերպման ընթացքում տեղի են ունենում հետևյալ փոփոխությունները.

- ա) նախդիրների անկում - ի մտի դնել – մտադիր, մտադրվել,
- բ) շեշտի փոփոխություն - ակն ածել -ակնածել, դեմ առ դեմ –դեմ-առդեմ,
- գ) բայահիմքի փոփոխություն – ակն ունիմ – ակնկալել, ըմպել զարիւն - արյունաբքու, ձեռն տալ – ձեռնտու,
- դ) բայածանցի անկում - ձեռն հասանել – ձեռնհաս, ձեռն արկանել – ձեռնարկել,
- ե) շարադասական դիրքի փոփոխություն - դնեմ զձեռն – ձեռնադրել, հեղուլ զարիւն - արյունահեղ,
- զ) տարբեր գործոնների համակցում (նախդիր և բայածանցի անկում) - *յակն արկանել – ակնարկել* և այլն:

Հին հայերենի սոմատիկ բաղադրիչներով վերլուծական կառույցների տարժամանակյա տիպաբանության որոշումը հայերենի պատմական բառագիտության առանցքային հարցերից է:

Օգտագործված գրականություն

Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965:

Աբրահամյան Ա., Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. Ա, Ե., 1962:

Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984:
 Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, Ե., 1959:

Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1973:

Ջահուկյան Գ., Աղայան Էդ. և ուրիշներ, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Ե., 1980:

Համառոտագրություններ

ա) Աստուածաշունչ մատյան¹⁵

Ա Եզր.- Գիրք Եզրի Ա
 Ա Թագ.- Թագաւորութեանց Ա
 Առակ - Առակք Սողոմոնի
 Ա Մակ.- Գիրք Մակաբայեցոց Ա
 Բ Մակ.- Գիրք Մակաբայեցոց Բ
 Գործ.- Գործք Առաքելոց
 Դանի.- Դանիէլ
 Եզեկ. Եզեկիէլ
 Ելք - Ելք
 Եսայ. Եսայի
 Իմաստ.- Իմաստութիւն Սողոմոնի
 Ծնն.- Գիրք Ծննդոց
 Օր.- Երկրորդումն Օրինաց

¹⁵ Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, Մեծ Բրիտանիա, 1997:

բ) Գրաբար մատյաններ

Բուզ.-Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:

Եղ.- Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

Խոր.- Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913:

Ղեւ.- Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, ի տպարանի Ի. Ն. Սկորոխտովի, 1887:

Նար.- Գր. Նարեկացի, Մատենանոց տպարան, Ե., 2016:

գ) Ժամանակակից հեղինակներ

ԱԻ – Ավ. Իսահակյան (ըստ ԺՀԼԲԲ)

ԱԲ – Ա. Բակունց (ըստ ԺՀԼԲԲ)

ԳԶ – Գր. Զոհրապ (ըստ ԺՀԼԲԲ)

ԴԴ – Դ.Դեմիրճյան (ըստ ԺՀԼԲԲ)

ԵԶ – Եղ. Զարենց (ըստ ԺՀԼԲԲ)

ՀԹ – Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հհ. 1-4, Ե., 1969:

ՊՍ – Պ.Սևակ, Երկերի ժողովածու, հհ. 1-4, Ե., 1972-1973:

Ս. – Սիամանթո (ըստ ԺՀԼԲԲ)

ՎԱ – Վ. Անանյան (ըստ ԺՀԼԲԲ)

Բ. – Բաֆֆի (ըստ ԺՀԼԲԲ)

դ) Բառարաններ

ԺՀԼԲԲ – Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հհ. 1-4, Ե., 1969 – 1980:

ՆՀԲ – Գ.Աւետիքեան, Խ.Սիւրմէլեան, Մ.Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երկասիրութիւններից վարդապետաց, հհ. Ա-Բ, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1836 -1837:

Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987:

Стариченок В. Д., Большой лингвистический словарь, Ростов-на-Дону, 2008.

Khachatryan Lalik, Mirumyan Margush- Typology of Analytical Structures with Somatic Components in Armenian.- Linguistic units, defined in a synchronous section of the language by their semantics and grammar, can undergo various semantic and structural changes in diachrony, as a result of which their lexical and grammatical meanings also change, and some units can be reinterpreted. Changes of this kind have their own linguistic and logical foundations, which emphasize the realities of transformation.

In the context of the changes that have occurred at the word-formation level, the transformation of Ancient Armenian complex analytical constructions into synthetic ones plays a certain role.

The article examines the transition of lexical units with an analytical structure to synthetic ones both in Ancient Armenian and in the history of the Armenian language. Nominative-verbal constructions that have somatic components are studied. The nominal components of these units are *ակն*, *ձեռն*, *ունկն*, *սրիւն*, *դէմ*(ք) (*the eye, hand, ear, knee, blood, face*) etc. Such transitions have linguistic and logical foundations and are implemented according to certain word-formation types. During the transformation, the following changes take place:

- a) loss of prepositions: ի մտի դնել – մտադիր, մտադրվել,
- b) change of accent: ա՛կն ածել - ակնածե՛լ, դե՛մ առ դեմ – դեմառ-դե՛մ,
- c) replacing a verb in a phrase with a synonym: ակն ունիմ – ակնկալել, ըմպել զարիւն - արյունաբերու,
- d) loss of the verbal suffix: ձեռն հասանել – ձեռնհաս, ձեռն արկանել – ձեռնարկել,
- d) rearranging components: դնեմ գձեռն – ձեռնադրել, հեղուլ զարիւն - արյունահեղ,

е) loss of the noun prefix and a suffix of a verb (mixed type): յալկն արկանել – ալկնարկել, etc.

The definition of a typology of analytical structures with a somatic component in the history of the Armenian language is one of the key issues of its historical derivation.

Keywords: Somatism, Analytical, Synthetic, Typology, Preposition, Verb stem, Word order.

Khachatryan Lalik, Head of the Linguistic Research Laboratory of ASPU after Kh. Abovyan, Doctor in Philology, Professor.

Mirumyan Margush, PhD in Pedagogical sciences, Associate Professor of the department of Mother tongue and its teaching methodology of ASPU after Kh. Abovyan.

Хачатрян Лалик, Мирумян Маргуш- Типология аналитических структур с соматическими компонентами в армянском языке.- Языковые единицы, определяемые в синхронном срезе языка их семантикой и грамматикой, могут претерпевать различные семантико-структурные изменения в диахронии, в результате чего меняются также их лексические и грамматические значения, а некоторые единицы могут быть переосмыслены. Изменения такого рода имеют свои языковые и логические основы, которые подчеркивают реалии трансформации.

В контексте изменений, произошедших на словообразовательном уровне, определенную роль играет преобразование древнеармянских сложных аналитических конструкций в синтетические.

В статье рассматривается переход лексических единиц с аналитической структурой в синтетические как в грабаре, так и в истории армянского языка. Исследованы номинативно-глагольные конструкции, которые имеют соматические компоненты. В качестве именных составляющих указанных единиц выступают *ալկն*, *ձենն*, *նւնկն*,

արիւն, դէմ(ք) (глаз, рука, ухо, колено, кровь, лицо) и др. Такие переходы имеют лингвистические и логические основы и реализуются по определенным словообразовательным типам. В ходе трансформации происходят следующие изменения:

- а) утрата предлогов: ի մտի դնել -մտադիր, մտադրվել,
- б) смена акцента: փ'կն ածել- ակնածե'լ, դէ'մ առ դէմ- դեմատդե'մ,
- в) замена глагола в словосочетании синонимом: ակն ունիմ- ակն-կալել, ըմպել զարիւն- արյունաբերու,
- г) утрата глагольного суффикса: ձեռն հասանել -ձեռնհաս, ձեռն արկանել- ձեռնարկել,
- д) перестановка компонентов: դնեմ զձեռն- ձեռնադրել, հեղուկ զարիւն - արյունահեղ,
- е) утрата приставки существительного и суффикса глагола (смешанный тип): յա'կն արկանել -ա'կնարկել и т. д.

Определение типологии аналитических структур с соматическим компонентом в истории армянского языка является одним из ключевых вопросов его исторического словообразования.

Ключевые слова: соматизм, аналитический, синтетический, типология, предлог, глагольная основа, порядок слов.

Хачатрян Лалик, заведующий лабораторией лингвистических исследований АГПУ им. Х. Абовяна, доктор филологических наук, профессор.

Мирумян Маргуш, кандидат педагогических наук, доцент кафедры родного языка и методики его преподавания АГПУ им.Х.Абовяна.